

Janky Béla
Erkölc, racionalitás, közösség

Akadémiai doktori értekezés

Tézisek

1. Bevezetés	2
A kutatási kérdések	2
Az elméleti háttér	2
A hozzájárulás jellege	3
2. A vizsgálat tárgya	3
Az erkölcs.....	3
Az erkölcsi rend	4
Az erkölcs forrása.....	5
3. Kutatási előzmények	7
A sűrű erkölcs	7
Az erkölcs új szociológiája	8
Tavory erkölcsdefiníciója.....	10
A racionális döntés- és játékelmélet az erkölcskutatásban.....	11
4. Az erkölcsi dilemmák: egy új modell	12
A híg és sűrű erkölcs játékelméleti értelmezése.....	12
A beágyazott játszma	13
5. Eredmények	15
5.1. Áttekintés	15
A szociológiai megközelítés.....	15
A fő állítások	16
A beágyazott játszma nyugvó magyarázómodellek alapvető elemei	17
5.2. A magyarázó tényezők feltételezett hatásai	19
Csoportfüggőség.....	19
A szituáció mennyiségi jellemzői	20
Sztuációs és nem sztuációs egyensúlyok	21
A normakövető viselkedés dinamikája.....	22
Morális dilemmák egymásra épülése	23
5.3. További kutatási perspektívák	26
Jóléti elemzés	26
Interdiszciplináris kommunikáció	27
6. Az értekezés szerkezete	29
Hivatkozások	31
Az értekezés témájában közölt publikációk	33

1. Bevezetés

A kutatási kérdések

Az alábbi értekezés tárgya a *különböző erkölcsi szabályok betartásának esélyét meghatározó külső körülmények* vizsgálata. Azaz, milyen, az egyénen kívül álló, annak erkölcsi beállítottságára közvetlenül nem visszavezethető lehetőségek és korlátok teszik jobban vagy kevésbé valószínűvé, hogy egy egyén betart egy számára adott erkölcsi szabályt?

Továbbá – a szabályok betartását meghatározó körülmények függvényében – vizsgálom a szabályok és e szabályokból felépülő, az emberi kultúrák mintázatait alapjaiban meghatározó *morális rendek sajátosságait*. Nevezetesen, arra vagyok kíváncsi, hogy az egyéni döntések lehetőségeit és korlátait jelentő külső körülmények függvényében milyen jellegű szabályok és szabályrendszerek fennmaradása valószínű?

E sajátosságok közül különös figyelmet szentelek a *javak és lehetőségek* egyes erkölcsi szabályok és átfogó morális rendek által támogatott *egyenlőtlen eloszlásának*. Azaz, arra fókuszálok, hogy milyen – az egyéni döntések lehetőségeit és korlátait jelentő külső – körülmények vezetnek olyan szabályok és szabályrendszerek megszilárdulásához, amelyekben a szabályozás alá eső közösség egyes tagjai a szabályok betartása nyomán különösen sok erőforráshoz jutnak, míg más szabálykövető tagok nagyon keveset kapnak a közösség együttműködése nyomán rendelkezésre álló javakból.

Az elméleti háttér

Kutatási kérdéseim behatárolják, hogy az erkölcs sokszínű, a legtöbb társadalomtudományi diszciplínára kiterjedő irodalmából mely elméletekre tudok támaszkodni (vö. Janky 2019). Az alábbiakban amellet érvelek, hogy elsősorban az erkölcs szociológiai elméletei segíthetnek nekünk. Különösen az *erkölcs új szociológiájának* utóbbi másfél évtizedben kidolgozott elméleti alapvetéseire tudok támaszkodni (pl. Abend 2008, Hitlin & Vaisey 2010, 2013, Simpson & Willer 2015, Tavory 2011).

Az elemzés alapvető kiinduló feltevése ugyanakkor, hogy a szociológiában csak nagyon korlátozott mértékben alkalmazott *racionális döntés- és játékelmélet* termékeny analitikus eszköztárat biztosít az erkölcsös cselekvés magyarázataihoz. A játékelméleti eszköztár alkalmazásával az erkölcskutatások egy nagyon gazdag hagyományához csatlakozom (vö. pl. Binmore 1998, 2005, 2010, Gintis 2009, 2016, Guala 2016, Kandori 1992, O'Connor 2019, Vaisey & Valentino 2018). Az értekezés előzményeként megjelent monográfiámban (Janky 2019) a racionális döntés- és játékelmélet eszköztárát alkalmazó erkölcselméletek átfogó bemutatásával próbáltam bemutatni ezt az erkölcskutatási hagyományt, és alátámasztani a termékenységre vonatkozó feltevést.

A hozzájárulás jellege

Ez az értekezés egy fordítási munka: az erkölcs új szociológiájának téziseit fordítja le a racionális döntés- és játékelmélet nyelvére. Nem szó szerinti, sokkal inkább szabad fordítás. Fontosnak tartom, hogy a játékelmélet nyelvén mondjam el ezeket a téziseket, mert a morál kutatói közül nagyon sokan beszélik ezt a nyelvet. Nem túlzás azt állítani, hogy a játékelmélet az utóbbi időben az erkölskutatás lingua francája lett. Ráadásul nem véletlenül: ez gazdag nyelv, sokkal gazdagabb annál a koncepcionális keretnél, amelynek segítségével eddig megfogalmazták ezeket a téziseket. A szabad fordítás során ezt a gazdagságot használtam ki arra, hogy az erkölcs új szociológiájának közelítésmódja alapján új téziseket fogalmazzak meg.

A szociológiai tézisek lefordítása azért is fontos, mert a morálszociológusok sok tekintetben mást mondanak az erkölcs természetéről, mint a legtöbb, a játékelmélet nyelvét értő és használó erkölskutató. Az egymásnak ellentmondó tézisek összevetését segíti az azonos nyelv használata.

2. A vizsgálat tárgya

Az erkölcs

Az erkölcsöt olyan szabályok halmazaként értelmezem, amelyek meghatározzák, hogy különböző szituációkban mi tekinthető helyes illetve helytelen cselekedetnek (Stets & Carter 2012). Ez a meghatározás tág teret enged az erkölcs legkülönfélébb értelmezéseinek. Az erkölcsös és nem erkölcsös cselekvés elhatárolásában nincs is konszenzus az irodalomban. A különböző elméletek definíciói között meglehetősen jelentős különbségek vannak.

Az erkölcsös cselekvés szociológiai meghatározásának elhelyezéséhez talán az visz a legközelebb, ha az elhatárolás módja szerint a *szubsztantív*, a *formalista* és a *szeptikus* erkölcsdefiníciókat különböztetjük meg egymástól (Hitlin & Vaisey 2013, Tavory 2011). Ez a szociológusok által alkalmazott distinkció a különböző diszciplínák, különösen a szociológia sajátos erkölcsdefinícióinak pontosabb elhatárolására képes, mint a morálfilozófiában régóta alkalmazott sűrű és híg erkölskonceptiók közötti különbségtétel (Williams 1985).

Az erkölcs szubsztantív definíciói (amelyeket a morálfilozófusok leginkább sűrű koncepcióknak neveznek) meghatároznak egyes szituációkra vonatkozó konkrét erkölsi szabályokat; vagy az – egyéni döntések kívánatos motivációira vagy következményeire

vonatkozó – olyan általános elveket, amelyek segítségével egy konkrét szituáció – *nem* erkölcsi jellegű – paramétereinek ismeretében meghatározhatóak az adott helyzetre vonatkozó erkölcsi viselkedési szabályok. Olyan szabályok, amelyek pontos útmutatót adnak egy-egy konkrét erkölcsi dilemmában; például: „Tedd ezt”, „Ne tedd azt!”, „Törekedj erre!” vagy „Próbáld elkerülni azt!”. Ilyen, konkrét útmutatóra lefordítható általános elv lehet a közeli hozzátartozók iránti önfeláldozás igénye, az „amilyen az adjonisten...” általános parancsa, vagy a potyautazás tiltása kollektív cselekvési helyzetekben.

Az erkölcs formalista megközelítései ezzel szemben olyan meghatározásra törekednek, amely kulturális szabályok széles körét képes erkölcsi előírásként értelmezni; így kezelni tudják az erkölcsi rendek történeti-földrajzi sokféleségét.

A különböző formalista koncepciók egymástól is jelentősen eltérhetnek. Közös jellemzőjük, hogy általános erkölcsi elvekre történő hivatkozás nélkül definiálják az erkölcsös (erkölcstelen) cselekvést. E koncepciók alapján az erkölcsös és erkölcstelen megkülönböztetése bármilyen viselkedési szabályra alkalmazható. Egyes formalista elméletek az erkölcsdefiníciót az egyéni döntési folyamat sajátosságaira alapozzák (pl. szabálykövető és mérlegelő döntések megkülönböztetésével, lásd: Weber 1987 [1922]). Más formalista elméletek – hasonlóan a szubsztantív hagyományon nyugvó modellekhez – a döntések motivációira vagy következményeire koncentrálnak (Bicchieri 2006, Gintis 2009).

Az erkölcs szkeptikus megközelítésén nyugvó vizsgálatokban az egyes közösségekben megfigyelt domináns viselkedési minták és/vagy a közösség tagjainak erkölcsinterpretációi alapján körvonalazzák az erkölcs vizsgált terepen érvényes sajátosságait. E megközelítés alapján az erkölcs bizonyos viselkedésmintákra az érintettek vagy a külső megfigyelők által aggatott utólagos címke (Lamont 2000, Young 2007).

A szubsztantív erkölcskonceptiók kulturális háttér-információk nélkül implikálnak szituációs-specifikus viselkedési szabályokat; és jelzik előre, hogy az erkölcsös ember hogyan dönt az adott helyzetben. A formalista erkölcskonceptiók csak az erkölcsi elvárásokra vonatkozó kulturális háttér-információk birtokában adnak előrejelzést arra vonatkozóan, hogy az erkölcsös (erkölcstelen) ember hogyan viselkedik egy adott helyzetben. Az erkölcs szkeptikus koncepcióján nyugvó vizsgálatok csak a már megfigyelt viselkedésminták utólagos erkölcsi interpretációjára vállalkoznak.

Az erkölcsi rend

Az erkölcshez kötődő szociológiai kutatások zöme leíró és makroszintű vizsgálat, amely konkrét morális szabályokkal vagy szabályrendszerekkel foglalkozik. E kutatások fókuszában állhat a szóban forgó erkölcsi szabályok által érintett szituációk köre,

tartalma, illetve követésének valószínűsége. E három kérdés a *morális rendek* leírásának három alapvető dimenziója.

Az első dimenzióra koncentráló vizsgálatok fókuszában az a kérdés áll, hogy egy-egy erkölcsi szabály(rendszer) az élet mely területeit szabályozza, és mely területeken enged teret erkölctől független, vagy más erkölcsi szabályok által meghatározott megfontolásoknak. Például számos kutatás vizsgálta, hogy különböző korokban és társadalmakban milyen viszonylatokban helytelen közvetlen ellenszolgáltatást (pl. pénzt) kérni bizonyos javakért és szolgáltatásokért, és milyen viszonyokban megengedettek a tisztán önérdék-alapú gazdasági tranzakciók.

A második dimenziót vizsgáló kutatások a szabályok pontos tartalmának leírására vállalkoznak. Például azt tárják fel, hogy különböző korok és társadalmak erkölcsi rendjeiben pontosan mi várható el egy adott tranzakció résztvevőitől. Kitől (kinek) mekkora és milyen jellegű jószágot és szolgáltatást szabad kérni (kell nyújtani).

A harmadik dimenziót fókuszba helyező kutatások azt vizsgálják, hogy egy adott szituációban érvényességi igénnyel fellépő szabályt milyen arányban tartanak be különböző korok különböző társadalmában. Például azt nézik meg, hogy egy adott társadalomban idővel hogyan gyengülnek meg bizonyos rokonsági viszonylatokban korábban elterjedt erkölcsi alapú, monetáris kompenzáció nélküli segítségnyújtási formák

A morális rendek három fenti dimenziójához kapcsolódó kérdések magyarázatai nem egyenrangúak. Ugyanis az egyes erkölcsi szabályrendszerek kiterjedtségét illetve tartalmát magyarázó modellek feltételezik az adott szabályrendszer követésének valószínűségét meghatározó tényezőkre vonatkozó magyarázatokat. Például, ha kielégítő magyarázatot kívánunk adni arra, hogy egy adott korban és társadalomban miért (nem) várják el a monetáris kompenzáció nélküli segítségnyújtást bizonyos rokoni viszonylatokban és helyzetekben, akkor szükségünk lehet annak a megértésére, hogy milyen körülmények teszik (kevésbé) valószínűvé, hogy az adott helyzetben az adott típusú segítségnyújtásra vonatkozó szabályt jellemzően követni fogják.

Az erkölcs forrása

A vizsgálat kérdésfeltevésének és az általam alkalmazott szociológiai erkölcsdefiníció sajátosságának megértéséhez az erkölcs forrására vonatkozó különböző álláspontokat is ismernünk kell. Ehhez mindenekelőtt látni kell, hogy az erkölcs forrására vonatkozó kérdés (legalább) két dolgot jelenthet: az erkölcsi szabályok *tartalmára* és az erkölcsi *késztetésekre* egyaránt vonatkozhat.

Az erkölcsi szabályok tartalmának forrására vonatkozó kérdés úgy szól, hogy vannak-e velünk született intuícióink erkölcsös és erkölcstelen szétválasztására (ld. Haidt 2001)? Az erkölcsi késztetések forrására vonatkozó kérdés úgy szól, hogy van-e velünk született

vagy korai szocializációval internalizált motivációnk arra, hogy erkölcsössége miatt válasszunk egy döntési alternatívát? Azaz, van-e önértéke az erkölcsösségnek (Bicchieri 2006, Gintis 2009, Weber 1987 [1922])?

Ha vannak inherens belső erkölcsi intuícióink, az még nem feltétlenül jelenti azt, hogy akár a legcsekélyebb költséget is vállaljuk annak érdekében, hogy mi magunk erkölcsösek legyünk (pl. Olson 1965). Azaz az erkölcsi intuíciókkal nem feltétlenül járnak inherens erkölcsi késztetések is. Hasonlóan, ha önértéke van az erkölcsös cselekvésnek, az még nem feltétlenül jelenti azt, hogy – saját inherens intuícióink alapján – mi magunk határozzuk meg, hogy mi számít számunkra erkölcsösnek (pl. Gintis 2009, López-Pérez 2008). Azaz inherens belső erkölcsi késztetésekkel nem feltétlenül járnak az erkölcs tartalmára vonatkozó inherens intuíciók.

Az erkölcsi cselekvések magyarázatait alapvető módon határozzák meg az erkölcsi késztetések forrására vonatkozó feltevések. Egyes elméletek azt feltételezik, hogy az erkölcsi késztetések forrását az egyénen belül kell keresni. Azaz, lelki predispozíciók állnak az erkölcsös döntések mögött. Az elméletek másik csoportja ugyanakkor az egyénen kívül keresi az erkölcsös cselekvések motivációinak forrását. Ez utóbbi csoportba tartozó modellek azokat a strukturális feltételeket vizsgálják, amelyek ösztönzik, illetve gátolják az erkölcsös cselekvést (Simpson & Willer 2015).

Az inherens belső erkölcsi késztetésekre hivatkozva általános tendenciákat tudok megmagyarázni. Például erkölcsös viselkedési minták várható felbukkanását bármely emberi közösségben. Ugyanakkor ezek a késztetések önmagukban nem tudják megmagyarázni az erkölcsös viselkedés mintázatainak időben és térben is jelentős változatosságát (Abend 2013). Ugyanakkor közismert tény, hogy az erkölcsi rendek időben és térben jelentős változatosságot mutatnak. Ez a tapasztalat alapozza meg az erkölcs strukturális magyarázatainak szükségességét – még abban az esetben is, ha elfogadjuk valamely, a belső erkölcsi késztetésekre vonatkozó elmélet egyes állításait.

Az erkölcsi szabályok változatosságát azok az elméletek tudják megmagyarázni, amelyek az erkölcs tartalmának külső forrásait vizsgálják. Kutatási kérdéseim szempontjából fontosabb a különböző erkölcsi rendek sikerességében mutatkozó változatosság. A sikeresség változatossága – a szabályok sokféleségéhez hasonlóan – evidencia a társadalomkutatók körében (pl. Durkheim 2005 [1897], Olson 1965, Ostrom 1990, Putnam 2000, Putnam és szerzőtársai 1994, Skarpenes és szerzőtársai 2016). Az erkölcsi rendek sikerességének változatossága pedig nélkülözhetetlenné teszi az erkölcsi késztetések külső forrásainak vizsgálatát – függetlenül attól, hogy mit gondolunk a belső késztetésekről.

3. Kutatási előzmények

A sűrű erkölcs

Az erkölcs legtöbb kortárs kutatási programja az egyén egyes morális dilemmákban értelmezhető erkölcsös *döntéseire* fókuszál. Az erkölcs vizsgálatának általam is alkalmazott szociológiai megközelítése ellenben az erkölcsös *ember* fogalmából indul ki (vö. Barry 2013).

Az erkölcsös cselekvés erkölcsös emberre koncentráló, általam is alkalmazott megközelítése (Tavory 2011, lásd alább) a sűrű erkölcs (vs. híg) koncepcióján alapul (thick vs. thin morality; Abend 2011). A sűrű vs. híg erkölcs koncepciói közötti distinkció nem tévesztendő össze az erkölcs sűrű vs. híg koncepciói közötti megkülönböztetéssel (utóbbihoz lásd: Williams 1985).

A híg erkölcs koncepcióját alkalmazó elméletek szerint az erkölcs egyedi döntésekre és szituációkra vonatkozik. Vannak önállóan értelmezhető morális dilemmák, melyekben erkölcsös és erkölcstelen döntések szülehetnek (Doris 2002). Az egyén, döntéseinek függvényében erkölcsös lehet egy szituációban, míg erkölcstelen egy másikban (Tavory 2011).

A sűrű erkölcs koncepciója ellenben nem egy döntésről és néhány egyén interakciójáról szól, hanem a döntést hozó egyén személyiségéről és az erkölcsi szabályok szempontjából releváns csoport egészéről (Abend 2011, Tavory 2011). Azaz, erkölcsös és erkölcstelen emberek vannak, akiknek korábbi döntéseik felfedték személyiségüket, és e döntések aztán meghatározzák minősítésüket a további társas interakciókban. Következésképp, a morális dilemmák sem vizsgálhatók izoláltan. Az egyének erkölcsi reputációval érkeznek egy-egy helyzetbe, és az ott hozott döntéseik következményei túlmutatnak az adott szituáción.

A sűrű erkölcs koncepciójában az ember nem egy-egy erkölcsi szabályhoz, nem egy-egy morális dilemmához és a dilemmában vele részt vevő többi szereplőhöz kapcsolódik, hanem egy teljes erkölcsi közösséghez és egy teljes erkölcsi rendhez kötődik. Az egyes dilemmákban hozott döntései ehhez a közösséghez és ehhez a rendhez való viszonyát határozzák meg. Így az egyes morális dilemmák is csak egy teljes közösségben a legkülönbözőbb dilemmákban érvényes útmutatók rendszereként felépülő erkölcsi rend részeiként értelmezhetőek.

A legtöbb biológiai, pszichológiai és közgazdaságtani modell a híg erkölcs koncepcióját alkalmazza. Ezzel szemben a szociológusok – különösen az erkölcs új szociológiájának képviselői – kritikusak a híg koncepció szűk fókuszával szemben, és többnyire a sűrű koncepciót alkalmazzák (Hitlin & Vaisey 2010).

A szociológia racionális döntéseméleti hagyományának egyes követői a sűrű erkölcs koncepciójával kongruens módon tekintenek az ismételt morális dilemmák elsősorban közgazdászok és politikatudósok által alkalmazott játékelméleti modelljeire (Raub & Weesie 1990). Rámutatnak, hogy ezekben a modellekben a szereplők korábbi döntéseik alapján reputációt építenek, viselkedésük hosszú távú következményeivel számolva. Egy-egy döntési helyzetre így rávetül a „múlt és a jövő árnyéka”.

A sűrű és híg erkölcs koncepciója közötti distinkció szorosan kapcsolódik a neoklasszikus közgazdaságtan alapvetésein nyugvó piaci elemzés és a gazdaságszociológia beágyazottságra alapozott vizsgálatainak között tapasztalható szemléletbeli különbségekhez (Granovetter 1985, Polanyi 1957, Simpson & Willer 2015). A beágyazottság koncepciója azon a meglátáson nyugszik, miszerint a cselekvők nem atomizáltak: társas kapcsolataik rendszerébe beágyazva születnek meg döntéseik (Granovetter 1985). Azaz a gazdasági tranzakciók nem értelmezhetőek pusztán a tranzakcióban résztvevő felek interakciójaként.

Az új gazdaságszociológia beágyazottságkoncepciója potenciálisan tekintetbe veszi a gazdasági tranzakciók minden olyan befolyásoló tényezőjét, amely a konkrét tranzakción kívül esik – beleértve ebbe az erkölcsileg semleges tényezőket is, mint például a tranzakció anyagi következményeivel kapcsolatos, ám a tranzakcióban részt nem vevő társaktól szerzett információkat. A sűrű erkölcs koncepciója ezzel szemben kizárólag az erkölcsi reputáció szituációk közötti áramlására figyel – ugyanakkor magában foglalja az erkölcsileg releváns *nem* gazdasági tranzakciókat is. A két koncepció metszetében a gazdasági tranzakciók strukturális erkölcsi korlátai találhatók.

Fontos látni, hogy a sűrű erkölcs koncepciója sem nélkülözheti annak meghatározását, hogy egyes egyedi morális dilemmákban mi tekinthető erkölcsösnek (erkölcstelennek). Az erkölcsös embert erkölcsös döntések jellemeznek. És az egyes szituációkban a megfigyelők is egyedi döntéseket látnak. Így a morális dilemmák híg erkölcs koncepcióján nyugvó elemzése előfeltétele a sűrű erkölcs koncepciójára építő vizsgálatoknak.

Az erkölcs új szociológiája

Az értekezésben az erkölcsös cselekvéseket *az erkölcs új szociológiájának* alapvetéseire támaszkodva vizsgálom. Az erkölcs új szociológiája az utóbbi másfél évtizedben kialakult elméleti kutatási irány (Abend 2008, Hitlin & Vaisey 2010, 2013, Simpson & Willer 2015, Tavory 2011). Az irányzat erősen kritikus Parsons túlszocializált embermodelljével (Hitlin & Vaisey 2013, Parsons 1951, Wrong 1961), és az erkölcs klasszikus szociológiai elméleteinek alapvetéseire tér vissza (Bargheer & Wilson 2018, vö. Durkeim 2005 [1897], Weber 1978 [1922]). Valójában az erkölcs új szociológiája az erkölcs neoklasszikus szociológiai elméletének is tekinthető (Bargheer & Wilson 2018).

Az erkölcs új szociológiájának közelítésmódja sok szempontból élesen különbözik az erkölcs kurrens biológiai, filozófiai, pszichológiai és közgazdaságtani elméleteinek szemléletétől. A szociológiai koncepciók egyedi sajátosságai teszik ezt a közelítésmódot különösen alkalmassá arra, hogy kutatási kérdésem vizsgálatának elméleti kereteit adja.

Mindenekelőtt, az erkölcs új szociológiája – élesen szemben állva más diszciplínák népszerű elméleteivel – a sűrű morál koncepcióját fogadja el, ami azt jelenti, hogy az erkölcsi dilemmákat sosem önállóan, hanem egy tágabb társas/társadalmi kontextusba beágyazva szemléli. Továbbá, ez az új kutatási irány – a klasszikus szociológia hagyományait követve, de eltérően a legtöbb kurrens népszerű elmélettől – kerüli, hogy az erkölcsös viselkedés tartalmi meghatározását adja. Ehelyett a viselkedés tartalmától függetlenül, formalista módon próbálja megkülönböztetni az erkölcsös döntést a nem erkölcsös döntéstől. Végül, az erkölcs új szociológiája a morális döntések magyarázataiban – a jelenleg legnépszerűbb elméleti irányokkal szemben – elsősorban az erkölcsi késztetések külső forrásaira támaszkodik.

Ezekkel a különbségekkel két okból kell itt foglalkoznunk. Egyrészt, különböző biológiai, filozófiai és közgazdaságtani elméletek dominálták az erkölcs kutatását az elmúlt évtizedekben – míg az erkölcs szociológiai kutatása marginalizálódott ebben az időszakban. (Hitlin & Vaisey 2013). Ennek következtében biológiai, filozófiai és közgazdaságtani terminusok, koncepciók, tézisek és kérdésfeltevések kerültek előtérbe az erkölcs vizsgálata során – még a szociológiai alkalmazott kutatásokban is. Másrészt, az általam is alkalmazott játékelméleti eszköztár inherens része a legtöbb biológiai és közgazdaságtani, és több filozófiai és pszichológiai erkölcselméletnek – miközben alig alkalmazzák szociológiai erkölcselméletekben (Gintis 2016, Gintis & Helbing 2015, Macy 2015, Vaisey & Valentino 2018).

Az 1980-as években kialakult az erkölcs kutatásának egy játékelméleti eszköztárat alkalmazó szociológiai kutatási iránya (Raub & Weesie 1990), de az irány követőinek néhány, nagyobb figyelmet kapó eredménye ellenére nem vált a diszciplína elismert kutatási területévé. Az irányhoz tartozó korai kutatások inkább a ma analitikus szociológiának nevezett kutatási program számítógépes társadalomtudományi modelljeinek ágyaztak meg. Ezek a modellek feladják a játékelméleti modellek alapelemének tekinthető racionális stratégiai döntést hozó aktorokra vonatkozó feltevéseket azért, hogy a társas kapcsolathálóba ágyazott viselkedés dinamikájának komplexitását kezelni tudják.

Ez még inkább előtérbe tolja más diszciplínák koncepcióit az alábbi elemzés olvasói számára. Hasznos lehet tehát a diszciplináris különbségek tisztázása a saját, szociológiai modellem bevezetése előtt.

Tavory erkölcsdefiníciója

Kutatási kérdéseim azt feltételezik, hogy az erkölcsileg releváns döntési dilemmákban a priori meghatározható, hogy mik az erkölcsös (erkölcstelen) döntések – függetlenül attól, hogy az adott kultúrában az adott helyzet aktuális szereplőinek többsége végül hogyan dönt. Ugyanis nem vizsgálhatjuk a morális szabályok betartásának valószínűségét úgy, hogy nem definiáljuk előre, hogy a döntési alternatívák közül mit tekintünk erkölcsös (erkölcstelen) döntésnek. Kérdésfeltevém ellenben nem tartalmaz az erkölcsös viselkedés tartalmára vonatkozó feltevéseket.

Ezek alapján az alábbiakban az erkölcsös cselekvést formalista módon definiálok. Az általam alkalmazott definíció a sűrű erkölcs koncepciójára épül. Továbbá meghatározásom azt feltételezi, hogy az erkölcsös döntésre külső erők ösztönzik az egyént. Az erkölcs játékelméleti modelljeinek későbbi áttekintése során válik majd világossá, hogy miért tartom különösen termékenynek ezt az erkölcskonceptiót.

Elemzésemben nem új definíciót alkotok, hanem Tavory (2011) meghatározását veszem át. A definíció az erkölcs új szociológiájának téziseire épül. Tavory három kritériumot állított fel, amelyek segítségével az erkölcsös cselekvés elhatárolható más cselekvésektől.

Ezek szerint egy cselekvés akkor lesz erkölcsös, ha

- 1) az erkölcsös döntés vagy annak elmaradása előrejelezhető érzelmi reakciót vált ki a cselekvőből és társaiból,
- 2) a cselekvőt társadalmilag elismert emberként határozza meg, továbbá
- 3) a cselekvő erkölcsösségét egy-egy szituáción túlmutatóan határozza meg.

Az első, érzelmekre vonatkozó kritérium számos elmélet erkölcs definíciójának fontos eleme (pl. Bicchieri 2006, De Quervain és szerzőtársai 2004, Gintis, 2000), és nem áll ellentétben a legtöbb, az érzelmekre nem hivatkozó filozófiai, biológiai, pszichológiai és közgazdasági elmélettel sem.

A második kritérium egy alapvető, fentiekben bemutatott különbségre mutat rá: az erkölcselméletek egy része azt feltételezi, hogy az embereknek inherens belső késztetésük van arra, hogy erkölcsi szabályokat kövessenek. Azaz, az erkölcsi késztetés forrása az emberen belül keresendő. A másik csoportba tartozó elméletek ezzel szemben azt feltételezik, hogy az emberek azért követnek erkölcsi szabályokat, mert ezzel embertársaik elismerését akarják kivívni – vagy büntetésüket elkerülni –; és az elismerés (büntetés elkerülése) ebben az esetben saját (anyagi) érdekükben áll.

A második kritérium alkalmazása modellemet az elméletek utóbbi, második csoportjához sorolja. E csoportban sok fontos erkölcselmélet található; azonban sok más, fontos elmélet hiányzik. A kritérium kongruens azzal a törekvésünkkel, hogy az erkölcsi cselekvés egyénen kívül álló, strukturális feltételeit vizsgálom.

A harmadik kritérium az erkölcsi dilemmákban hozott döntések beágyazottságára mutat rá. Elemzésemben beágyazottság helyett a Tavory (2011) által bevezetett interszituacionalitás fogalmára hivatkozom. Az interszituacionalitás azt jelenti, hogy az erkölcsi dilemmák nem vizsgálhatók izoláltan a társas interakciók teljes rendszerétől. Ez a kritérium – szemben az első kettővel – a szociológia sajátos szemléletmódját tükrözi, és megkülönbözteti az általam alkalmazott definíciót a más diszciplínák kereteiben született erkölcsdefinícióktól. Ez a sajátos kritérium segít abban, hogy olyan helyzetekben is strukturális magyarázatot tudjak adni az erkölcsös cselekvésre, ahol más koncepciók és közelítésmódok alapján hiányoznak az erkölcsös cselekvés strukturális ösztönzői.

A racionális döntés- és játékelmélet az erkölcskutatásban

Az értekezés mellett is érvel, hogy az erkölcs szociológiai kutatóinak is érdemes belátniuk, hogy a játékelméleti eszköztár sokat segíthet a megközelítés tudományos potenciájának kiaknázásában. Nem csupán azért, mert jól láthatóvá teszi a megközelítés lehetséges hozzájárulását a létező, játékelméleti nyelvet használó elméletekhez. Hanem, ahogy imént már utaltam rá, ez a nyelv gazdagabb és világosabb elemzéseket tesz lehetővé, mint a sűrű erkölcs koncepciójának pusztán verbális kifejtése. A játékelméleti modellezés segítségével végeredményben több hipotézist fogalmazhatunk meg.

Például az erkölcs szociológiai elemzései régóta hangsúlyozzák, hogy a társadalmi elismerés az erkölcsös cselekvések egyik alapvető motiváló tényezője. Az általunk alkalmazott szociológiai erkölcsdefiníció is ezt hangsúlyozza (Tavory 2011). Ugyanakkor a szociológiai elméletek adósak azoknak a mechanizmusoknak a leírásával, amelyek a társadalom tagjait belső késztetések hiányában is arra ösztönzik, hogy informális elismerések és szankciók nyújtásával morális rendek fenntartásában vegyenek részt. És amíg hiányzik ezeknek a mechanizmusoknak a leírása, nehéz megalapozott hipotéziseket kidolgozni arra vonatkozóan, hogy milyen körülmények között van nagyobb (kisebb) esélye annak, hogy egy közösség tagjai részt vesznek egy adott morális rend fenntartásában.

A játékelméleti kutatások már régen leírták azokat a mechanizmusokat, amelyek révén a közösség tagjai a társadalmi elismerés megvonásának kölcsönös fenyegetéseivel egymást „támasztják” a morális rendekben (Binmore 1998, Kandori 1992 – erről áttekintés található Janky 2019 monográfiájában is). Ezek a játékelméleti modellek bizonyítják, hogy megfelelő – nem irreális – körülmények között lehetséges mindenféle belső késztetés nélkül is fenntartani az egyének számára költséges szabályokat állító morális rendeket.

Továbbá, a játékelméleti szemléletet nélkülöző szociológiai elméletek nehezen tudják magyarázni a morális rendek dinamikáját. Különösen azt, hogy bizonyos kulturális mintázatok nyilvános erkölcsi viták nyomán gyorsan eltűnnek, míg mások az őket korábban kikényszerítő társadalmi normák látszólagos gyengülése ellenére is sokáig

tovább élnek. A játékelmélet egyensúly-konceptiója azonban segít annak megértésében, hogy miképp reagálnak az emberek a normatív nyomás változásaira. Például egyes egyének számára a mégoly kellemetlen szerepelvárások is lehetnek egyensúlyi kimenetelei társas interakcióknak, amelyekhez addig megéri alkalmazkodni, amíg mások is ezt teszik. Ilyen esetekben a szerepelvárások gyengülése nem vezet olyan forradalmi változásokhoz, mint akkor, ha csak a normatív nyomás miatt alkalmazkodnak emberek a számukra kellemetlen elvárásokhoz.

A szociológiai megközelítés egyik sajátos tézise, hogy a társadalmi normák gyakran sok, néha a legtöbb ember számára káros eredményre vezetnek. Ezt a kortárs népszerű erkölcselméletek hajlamosak figyelmen kívül hagyni. Ugyanakkor a játékelméleti megközelítésen nyugvó társadalmi dilemma paradigma segíti a szociológiai megközelítést alkalmazó kutatókat annak megértésében, hogy csak olyan morális rendek maradhatnak fenn, amelyek tartalmazznak mindenki számára előnyös erkölcsi szabályokat is.

A racionális döntés- és játékelmélet szemléletének alkalmazásával járó gazdagabb kutatási lehetőségek kiaknázásához nem minden esetben szükségesek komplex formalista elemzések. A szemléletmód alkalmazása már önmagában számos új hipotézis megfogalmazására ad lehetőséget.

4. Az erkölcsi dilemmák: egy új modell

A híg és sűrű erkölcs játékelméleti értelmezése

Az értekezés egyik fő tézise, hogy a sűrű erkölcs koncepcióján nyugvó erkölcsösség-magyarázatok leírhatóak a játékelmélet modellezési eszköztárának segítségével. A tézishoz kapcsolódik egy állítás, miszerint az erkölcsös cselekvés létező játékelméleti modelljei alapvetően a híg erkölcs koncepciójára épülnek, és csak nagyon korlátozottan használhatóak a sűrű erkölcs koncepciójára alapuló magyarázatokban. Tehát a sűrű koncepció általam javasolt játékelméleti modellje tudomásom szerint az első tudatos és átfogó kísérlet e koncepció játékelméleti interpretálására.

A sűrű erkölcs koncepciójának játékelméleti modellezéséhez az interszituacionalitás (Tavory 2011) fogalma nyújt segítséget. Az interszituacionalitás azt feltételezi, hogy egyetlen morális dilemma sem vizsgálható izoláltan. Azaz egy erkölcsi szempontból releváns játékban nem csupán belső erkölcsi késztetések, a dilemma ismétlődése, továbbá a dilemmához tartozó specifikus ösztönző rendszerek befolyásolják az erkölcsös döntések valószínűségét. A múlt és a jövő interakcióinak szituációra vetülő – erkölcsöt támogató –

árnyéka (Raub & Weesie 1990) a morális dilemmával szembesülő egyén mögött és előtt álló *összes*, közösségen belüli interakció (játék) hatásából tevődik össze.

Az erkölcs interszituacionalitását feltételező játékelméleti modellben az erkölcsös (erkölcstelen) döntések híre az egyént teljes, kulturális közösségen belüli életében elkíséri; és befolyásolja a vele szemben társai által alkalmazott – kulturálisan elvárt és megengedett – stratégiákat. Ez a játékelméleti interpretációja annak, hogy a közösségek tagjai a más tagok által különböző szituációkban hozott döntéseket nem külön-külön értékelik, hanem a korábbi tapasztalatok alapján erkölcsös és erkölcstelen *személyeket* különböztetnek meg. A személyek erkölcsösségére vonatkozó ítéleteket használják fel aztán az egyes, erkölcsileg releváns játékokban.

A sűrű erkölcs koncepciójának fenti operacionalizálása azt jelenti, hogy az erkölcsi készítés alapja az egyén adott erkölcsi közösséghez való viszonya. Nevezetesen, a *közösségtől* (az erkölcsileg elfogadott közösségi léttől) való (anyagi) *függése*. A beágyazott játszma racionális döntéseméleti modelljében konkrétan azt feltételezem, hogy a közösségben (vs. abból kivaszítva) az erkölcsös (vs. erkölcstelen) ember által realizálható (alapvetően anyagi) hasznok adják az erkölcsi készítés alapját az egyes morális dilemmákban.

A beágyazott játszma

Az értekezésben javasolt játékelméleti modell szerint a különböző struktúrájú erkölcsi dilemmákat tartalmazó világban a cselekvőnek szét kell választania az aktuális erkölcsi dilemma struktúrája által meghatározott költségeket és hasznokat az erkölcsös és erkölcstelen döntések hosszú távú következményeitől. És a hosszú távú közösségi (meta-)játzma kifizetési struktúrája radikálisan különbözhet az aktuális erkölcsi dilemma kifizetési struktúrájától.

Ez azt jelenti, hogy a morális dilemmák szereplői egy döntéssel valójában több játszmában vesznek részt.

Az egyik játszma, amelyben egy erkölcsi közösség tagja részt vesz, az *alapjátzma*, azaz maga a *morális dilemma*. Ez a dilemma a játékelmélet nyelvén egy időben belátható, (előre rögzített lezárással rendelkező) véges játék (vagy döntési helyzet). Azonban a morális dilemmában hozott döntés egyúttal egy, a kulturális közösségük egésze által játszott meta-játszmában hozott döntés is. A *közösségi meta-játzma* minden olyan, a közösségen belüli, erkölcsileg releváns interakciót tartalmaz, amelyben az aktuális erkölcsi dilemmával szembesülő egyén várhatóan valaha részt fog venni hátralévő élete során.

A meta-játszmában hozott döntés az erkölcsös és erkölcstelen közötti döntés egy végtelenbe nyúló interakció-sorozatban. A modellezési keret lehetőséget teremt arra,

hogy azonosítsuk az erkölcsös és erkölcstelen döntések következményeit az egyes, egymástól akár jelentősen különböző interakció-típusokban, és e játszma-típusok aggregálásával határozzuk meg az erkölcsös és erkölcstelen személyek életpályáihoz tartozó hosszú távú következményeket.

Ez alapján a beágyazott erkölcsi játszmákban az erkölcsös kimenetekhez tartozó kifizetések önálló részeként definiálható egy olyan erkölcsi jutalom (az alábbiakban Δ , lásd Crawford és Ostrom 1995), amely magában foglalja annak a várható értékét, hogy az adott dilemmában erkölcsös döntés hozó egyént a jövőben minden, a közösségekben zajló társas interakciójában erkölcsös embernek tekintik (feltéve, ha továbbra is erkölcsösen viselkedik).

Egy egyén számára az egyes játékokból összeálló közösségi metajáték aggregát következményei különbözőek lehetnek különböző erkölcsi rendek esetén. Ráadásul ugyanaz az erkölcsi rend nem ugyanazokkal a következményekkel jár a különböző szerepek és szereplők számára. Egyesek számára az adott erkölcsi rendhez igazodás az erkölcstelen közösségi élethez vagy versengő erkölcsi rendek szabályaihoz igazodáshoz képest nettó nyereséggel járhat, míg mások számára ugyanennek a rendnek a követése költségesebb lehet, mint az erkölcstelenség vagy egy másik erkölcsi közösség rendjéhez igazodás.

Az az erkölcsi rend egyéni következményein és közösségi büntetési stratégiák erősségén múlik, hogy az egyén igazodik-e egy erkölcsi rendhez. Ha nincs haszna hosszú távon az erkölcsösségnek, és nem büntetik eléggé az erkölcstelenséget, akkor a racionális egyén csak akkor viselkedik erkölcsösen egy szituációban, ha az a játszma közvetlen következményei alapján megéri neki. Azaz csak olyankor, amikor az erkölcsös döntés az erkölcsi elvárásoktól függetlenül is a saját érdekeit szolgálja.

A szabályok követésére ösztönző erkölcsi nyomás csak akkor létezik, ha a közösségi metajáték erkölcsös stratégiájának hozadéka nagyobb mint az erkölcstelené. Tehát akkor, ha az egyén az erkölcsi rend nyertese. Ugyanakkor az erkölcstelen közösséghez képest mindenki számára kedvezőbb következményekkel járó erkölcsi rendeknek is lehetnek relatív vesztesei: olyanok, akik (sokkal) kevesebbet nyernek a rend fennállásával mint a közösség egyes más tagjai.

Ismereteim szerint Flache (1996) kollektív cselekvési modellje eddig az egyetlen olyan játékelméleti elemzés, amelyben az erkölcstelen döntést követő büntetések nem kapcsolódnak közvetlenül ahhoz a szituációhoz, amelyben a büntetendő döntések születtek; és az egyének egyfajta kettős játszamban hoznak döntést (lásd még: Flache & Macy 1996, Takács és szerzőtársai 2008).

Ugyanakkor még a Flache (1996) modellje is kizárólag fogolydilemma típusú játékokra koncentrál, és azt kívánja megmutatni, hogy szoros társas kapcsolatok (a játékelmélet nyelvén: gyümölcsöző ismétlődő játszmák) hogyan rombolhatják a közösség kollektív

cselekvési normáit. Mindazonáltal ez a modell az általam javasolt általános modellezési keret egy speciális alkalmazásának is tekinthető.

5. Eredmények

5.1. Áttekintés

A szociológiai megközelítés

A legkülönbébb diszciplínákhoz tartozó kortárs morálkutatók nagy többsége feltételezi, hogy valamilyen specifikus belső erkölcsi készítés feltételezése szükséges ahhoz, hogy az erkölcsös cselekvéseket minden szituációban magyarázni tudjuk. E tézist a játékelméleti modellezés egyes eredményei is támogatják. A szociológiai szemléletmód képviselőjeként nem kívánom eltagadni azoknak a modelleknek a termékenységét, amelyek specifikus erkölcsi preferenciákat építenek be az emberi cselekvés magyarázataiba. Azonban ebben az értekezésben felvetem azt, hogy át lehetne gondolni, hogy nem tudunk-e strukturális tényezőket találni az egyéni normakövetési hajlandóság mögött?

Ugyanis az erkölcsi preferenciák kortárs elméletekben exogén változói valójában endogenizálhatóak. Legalábbis ezt feltételezhető az itt bemutatott modell alapján. Ez az állítás nem jelenti azt, hogy az itt számba vett strukturális tényezőkön (az egyének csoportfüggősége) kívül ne befolyásolhatnák más, akár genetikai tényezők a normakövetési hajlandóságot. De azt jelenti, hogy e hajlandóság vizsgálata során még érdemes keresni külső befolyásoló tényezőket is. Továbbá azt is jelenti, hogy az erkölcsi készítés belső forrásának interpretációját is érdemes átgondolni. Talán kevésbé nyers motivációról, inherens preferenciáról van szó, mint inkább a csoportfüggőség érzékeléséről. Azaz, az itt bemutatott szociológiai értelmezés alapján az erkölcs igazán belső forrása az adott helyzetű egyén saját társadalmi pozíciójának és képességeinek percepciója – és nem az erkölcsösség önértéke.

Továbbá, a játékelmélet nyelvét beszélő legtöbb kortárs morálkutató – erősebben vagy gyengébben, egy szálon vagy több szálon – kötődik az erkölcs valamilyen szubsztantív koncepciójához. A játékelmélet leginkább az utilitáriánus koncepciók értelmezését segíti. Ebben az értekezésben én is azt a hipotézist fogalmaztam meg, hogy az erkölcsi rendek kialakulásában és fennmaradásában kulcsszerepet játszanak olyan szituációk, amelyekben az erkölcsös megoldás a közösség minden tagjának növeli a jólétét. Ilyen szituációk nélkül nem keletkezik normatív erő más szituációkban. Tehát az erkölcs

játékelméleti modellezést alkalmazó irodalmát uraló társadalmi dilemma paradigma alkalmazása szükséges a morális rendek megértéséhez.

Ugyanakkor az erkölcsi erő szituációk közötti terjedését feltételező szociológiai megközelítés alapján azt is állítom, hogy az erkölcs társadalmi dilemma paradigmán nyugvó elemzése nem elégséges a morális rendek teljességének a megértéséhez. Ezekben a dilemmákban ugyanis olyan erkölcsi erő keletkezik, amely más helyzetekben más típusú más jellegű morális megoldásoknak is teret enged. Adott esetben olyan megoldásoknak is, amelyek révén a morális opció sokaknak okoz szenvedést, amit az adott szituációban semmi nem kompenzál – csupán a kiközösítés elmaradása a „jutalom”.

Végül, a legkülönbébb diszciplínákhoz tartozó kortárs morálkutatók nagy többsége a morális dilemmákat, és az itt hozott döntéseket tekinti a vizsgálatok tárgyának. Ezek a dilemmák nem kapcsolódnak más dilemmákhoz; és a szereplők sem kapcsolódnak más dilemmákhoz és más dilemmák szereplőihöz. A morális dilemmák és az ott hozott döntések vizsgálatát ebben az értekezésben sem spóroltuk meg. Ez minden, morállal kapcsolatos vizsgálat alapja. E dilemmákban hozott döntések alapozzák meg az egyének erkölcsi karakterét. Ugyanakkor a morál szociológiai vizsgálata azt is vizsgálja, hogy hogyan függnek össze a különböző szituációk. Sőt, a morálszociológusok által alkalmazott sűrű erkölcs koncepciója azt állítja, hogy éppen a különböző szituációk összekapcsolódása az erkölcsösség kulcsa. Egy-egy döntés morális jelentőségét éppen az adja, hogy más szituációkban befolyásolja az egyén megítélését. És a különböző szituációk összekötésével az egyes morális dilemmák mélyebb megértését tudjuk segíteni. Megérthetjük például, hogy honnan eredhetnek a szituációból eredetileg hiányzó erkölcsi ösztönzők.

Az utolsó pont, a szituációk összekötése a kulcs az első két helyen említett kérdések szociológiai vizsgálatának megértéséhez is. Az egyéni normakövetési hajlandóság strukturális meghatározóit az aktuális morális dilemmán kívül eső más szituációkban fellelhető ösztönzőkben kell keresni. Továbbá, az egyes szituációkban sokaknak szenvedést okozó morális szabályok fennmaradásának megértéséhez is a morális rend más szituációkban érvényesülő előnyeit kell látni. A három itt felsorolt kérdés, amelyben a szociológiai morálkutatók szemléletmódja jelentősen eltér más diszciplínák szemléletmódjától, tehát szorosan összekapcsolódik. A sűrű erkölcs koncepciójának elfogadása messzemenő következményekkel jár. Úgy vélem, hogy e koncepció nemcsak sajátossá, de az uralkodó megközelítésekénél potenciálisan termékenyebbé is teszi a szociológiai megközelítést.

A fő állítások

Az értekezés egyik fő tézise, hogy a – társadalom sajátos szociológiai szemléletét tükröző – sűrű erkölcs koncepcióján nyugvó elméletek teszik lehetővé néhány fontos, a korábbi modellekből hiányzó tényező figyelembevételét az erkölcsi szabályok betartását

magyarázó modellekben. A sűrű erkölcs (thick morality) koncepciója szerint az erkölcsös viselkedés nem érthető meg az egyes erkölcsileg releváns szituációk izolált vizsgálatával. A morális motivációk megértéséhez a szituációt és szereplőit a társadalomban körülvevő többi, erkölcsileg releváns szituáció és szereplő ismeretére van szükség.

Az értekezés másik fő tézise, hogy a sűrű erkölcs koncepciója modellezhető a sztenderd racionális döntés- és játékelmélet eszköztárával. Így a sűrű erkölcs koncepcióján nyugvó magyarázómodellek könnyen összehasonlíthatók és kiegészíthetőek a gazdag játékelméleti hagyományban született korábbi modellekkel.

Az értekezés harmadik fő tézise, hogy a sűrű erkölcs koncepcióján nyugvó játékelméleti modellek képesek azoknak a mechanizmusoknak a bemutatására, amelyek belső erkölcsi készlet hiányában is létrehozzák és fenntartják a morális rendeket. Azt mutatom meg, hogy a játékelméleti modellekben válik kézenfekvővé, hogy miképp támasztunk pusztán önérdemből kölcsönösen egymás számára effektív erkölcsi korlátokat, és a sűrű erkölcs játékelméleti modelljeiben válik kézenfekvővé az, hogy ez hogyan lehetséges bármely erkölcsi dilemmában.

Ebben a fejezetben az erkölcsös cselekvések esélyét és az erkölcsi rendek sikerességét meghatározó tényezőkre vonatkozó hipotéziseket fogalmazok meg a beágyazott játszma modellje alapján. Azokra a hipotézisekre koncentrálok, amelyek a beágyazott játszma épülő magyarázómodellek specifikus sajátosságai. A modell ezeken túlmenően számos olyan tényező hatását tudja értelmezni, amelyek más erkölcs-modellekben is szerepelnek. A beágyazott játszmat jellemző specifikus hipotézisekkel a modellezési keret önálló kontribúcióját próbáljuk bemutatni. Nem törekszünk tehát az erkölcsös cselekvések és erkölcsi rendek átfogó vizsgálatára.

Maga a beágyazottjátzsma-modell az erkölcsös cselekvés egy általános elmélete, amely útmutatóval segíti a középszintű elméleteket abban, hogy megtalálják azokat a környezeti tényezőket, amelyek befolyásolják, hogy valaki követi-e az erkölcs által előírt magatartási mintákat. Az egyéni viselkedést befolyásoló tényezők megismerésével a különböző körülmények között uralkodó erkölcsi rendek sajátosságaira és a különböző erkölcsi rendekben jellemző kulturális dinamikára is következtethetünk.

A beágyazott játszma nyugvó magyarázómodellek alapvető elemei

A beágyazottjátzsma-modell egyrészt az erkölcs új szociológiájának megközelítését követve a sűrű erkölcs koncepciójára épül; másrészt a játékelmélet eszköztárát használja. E két alapvető megkülönböztető sajátossága meghatározza a modell alapján kidolgozható magyarázó elméletek specifikus elemeit.

Ezek alapján a konkrét erkölcsi dilemmán túli tényezők – erkölcsösséget befolyásoló – érdekekre gyakorolt hatásait lehet specifikusan ezzel a modellel vizsgálni. A modellt jellemző specifikus magyarázóelemek az alábbi öt csoportba sorolhatóak:

1. *Csoportfüggőség.* Az erkölcsös döntést beágyazott játszmában magyarázó modellek magja az erkölcsi dilemmával szembesülő egyén függése az erkölcsi szabályokat kibocsátó közösségtől. E függésnek a klasszikus szociológiai elmélet szerint két alapvető formája van: a közös világrépre épülő mechanikus szolidaritás és a cserekapcsolatokban rejlő anyagi hasznokra épülő organikus szolidaritás (Durkheim 2001 [1893]). A beágyazott játszma modellje ez utóbbi vizsgálatát segíti jobban, mint a létező erkölcselméletek.

Az erkölcs új szociológiája által alkalmazott sűrű erkölcs koncepció kiemeli e függés jelentőségét (lásd pl. Tavory 2011), azonban a játékelméleti eszköztár alkalmazása teszi lehetővé e függés mértékét befolyásoló tényezők szisztematikus vizsgálatát.

2. *Szituáció mennyiségi jellemzői.* A létező racionális döntéseméleti modellek alkalmasak erkölcsi dilemmák erkölcsi szabályok sikerességét befolyásoló tulajdonságainak a vizsgálatára (átfogó áttekintéshez lásd Janky 2019a). Ebben az elemzésben én is e paradigma modellezési logikáját követem. Azonban a beágyazott játszma modellje néhány lényeges ponton a szituációs elemzésektől eltérő előrejelzést ad a szituáció mennyiségi jellemzőinek az erkölcsös cselekvés esélyeire gyakorolt hatására vonatkozóan. Tehát nem a magyarázó faktor, hanem az előrejelzések iránya teszi egyedivé a beágyazott játszma modelljét.
3. *Erkölcsi egyensúlyok természetete.* A modell további alapvető sajátossága az erkölcsi szabályok egyensúlyi természetének vizsgálata. Nevezetesen, az erkölcsi nyomás nélkül életképes (konvenció jellegű) illetve nem életképes kulturális szabályok megkülönböztetése a szituációs és nem szituációs erkölcsi egyensúlyok közötti, csak a beágyazott játékban értelmezhető distinkció alapján. E különbségtétel nyomán lehetséges az erkölcsös cselekvés esélyének és dinamikájának olyan elemzése, amely tartalmilag hasonló normák és hasonló társadalmi közeg esetében is többféle, egymástól nagyon eltérő viselkedési mintázatot tud értelmezni – és előre jelezni.
4. *A morális rend dilemmáinak és szabályainak kapcsolata.* A beágyazott játszma a szituációk összekötésével nemcsak az egyedi erkölcsi dilemmákban megfigyelhető viselkedés magyarázatának ad új perspektívákat, hanem erkölcsi rendek sikerességét meghatározó tényezők vizsgálatát is segíti. A modell segítségével nemcsak azt tudjuk vizsgálni, hogy milyen helyzetekben milyen szabályok milyen emberek körében válhatnak érvényes normává; hanem azt is, hogy milyen szituációk és szabályok együttese lehet életképes különböző adottságokkal rendelkező közösségekben.
5. *Erkölcsi szabályok és rendek jóléti hatásai.* Végül, a játékelméleti modell a magyarázatok mellett – azokkal részben összefonódva – alkalmas arra is, hogy egyes

erkölcsi szabályok és teljes normarendszerek jóléti elemzését támogassa. A modell formalista megközelítését meghagyva, meg tudjuk vizsgálni, hogy milyen körülmények között jöhetnek létre több (kevesebb) boldogságot (szenvadést) hozó erkölcsi szabályok és szabályrendszerek. A modellen nyugvó jóléti elemzések egy ponton átvésznek az erkölcs normatív, de továbbra is racionális elemzéséhez.

Az alábbiakban a fenti öt pont mentén haladva tekintjük át a beágyazott játszma modellje alapján megfogalmazható specifikus hipotéziseket.

5.2. A magyarázó tényezők feltételezett hatásai

Csoportfüggőség

Az erkölcsi nyomás erőssége ebben a modellben nem egy exogén változó, hanem az határozza meg, hogy a szerepelvárással szembesülő személy mennyire szorul rá a szerepelvárásokat megfogalmazó közösség tagjaival folytatott interakciókra.

Mindenekelőtt, a modell szerint szabályokat adó közösség fontosságát befolyásolja, hogy milyen javakat tud nyújtani tagjai számára: milyen életszínvonal érhető el az erkölcsös csoporttagok számára.

A modellel összhangban megfogalmazhatjuk azt a feltételezést is, hogy az egyén számára a csoport fontosságát az erkölcsös emberek számára kínált javak abszolút értékén túl azok relatív értéke is befolyásolja; sőt, bizonyos keretek között elsősorban az befolyásolja. A vizsgálandó kérdés ezzel kapcsolatban az, hogy mi az erkölcsi dilemmákkal szembesülő egyén alternatívája abban az esetben, ha elveszti az erkölcsös embereknek járó megbecsülést a közösségben.

Ha vannak olyan alternatív közösségek, amelyek be tudják fogadni a saját közösségében erkölcstelennek ítélt egyént, ráadásul jó perspektívákat kínálnak, akkor a társadalmi nyomás erkölcsösségre kényszerítő ereje gyengül. A menekülési utak hiánya erősíti fel a közösség egyén feletti uralmát, és teszi lehetővé, hogy az egyén számára kellemetlen szabályokat is betartson.

A modell alapján tekinthetjük úgy, hogy az erős erkölcsi közösségek egyfajta börtönök, az alternatív csoportkötődés nélküli emberek pedig egyfajta rabok. Ez akkor is igaz – sőt akkor igaz különösen –, ha ez a közösség tartja életben az egyént, és akkor is, ha ezen túl is számos dolgot köszönhet neki. E szemlélet nem idegen a szociológiai erkölcskutatásoktól. A beágyazott játszma modellje e szemlélet racionális magyarázatát adja.

Az erkölcsi nyomás erejét befolyásoló további tényező ebben a keretben az egyén közösségen belüli státusza. A modell alapján érthető egyes nagyon magas és nagyon alacsony státuszú emberek általános (és néha hivalkodó) normatív lazasága. Különösen

érthető annak az embernek lazasága, aki azért magas státuszú, mert értékesebb az interakciós partnereinek, mint azok neki – azaz nem ő veszít sokat, ha bosszúálló csoporttagok mehtagadják tőle az erkölcsös embereknek járó együttműködést (Flache 1996). És annak az embernek az általános normaszegési hajlama is érthető, aki már csak a láncait veszítheti – azaz a csoporton belüli interakciók akkor is nagyon keveset nyújtanak neki, ha betartja a normákat.

Egy újabb befolyásoló tényező a jövőorientáltság, amely az egyén személyiségétől és objektív élethelyzetétől is függ. Az ismételt játékok modellesaládjából kinőtt beágyazott játszma modelljében ez fontos magyarázó tényező lehet. Ugyanis míg az aktuális morális dilemma kifejtései közel vannak, az erkölcsösség (erkölcstelenség) jutalmi (büntetési) sok év alatt halmozódnak fel.

A jövő perspektívái összefüggnek az életkorral. Azonban nem adhatunk a modell alapján egyértelmű előrejelzést az erkölcsösség életkori profiljához. Ugyanis az életkor előrehaladtával nem csupán jövő horizontja szűkül, hanem változik az egyén státusza is. És ez utóbbi változás ellene hathat az előbbinek. Például az idős emberek romló státusza, és növekvő függősége a közösségüktől ellensúlyozhatja a szűkülő időhorizont hatását. A túlvilgban való hit pedig kifejezetten növelheti az erkölcsi nyomás súlyát az egyes morális dilemmákban.

A szituáció mennyiségi jellemzői

A beágyazott játékok elmélete a racionális döntéseméleti erkölcsmodelleket követi abban, hogy azt jósolja, hogy nagy anyagi tételnél kisebb az erkölcsi megfontolások súlya a morális dilemmákban hozott egyéni döntésekben. Ugyanakkor az általam javasolt modell ennél erősebbet is állít. Kis tételnél nem csupán jelentős az erkölcs befolyása, de teljesen eljelentékteleníti a racionális döntéseméleti modellekben szereplő megfontolásokat. Ugyanis ilyenkor rengeteg jövőbeni szituáció hosszú árnyéka vetül egyetlen, kis jelentőségű döntési dilemmára. Sőt, nagy tételnél is az a plauzibilis feltevés a modell alapján, hogy egy erős közösség – ha az erkölcsi rendje számára fontos egy bizonyos döntés vagy viselkedési minta – mindig tud elegendően erős nyomást gyakorolni bármilyen egyedi szituációban. Talán a párválasztással kapcsolatos kérdéseknek van olyan nagy, egész életre ránehezítő súlya, amely miatt az emberek ebben a kérdésben időnként ellenállnak nagyon erős közösségek nagyon erős nyomásának is.

Ugyanakkor az általam bemutatott modell a játékelméleti erkölcsmodellek előrejelzéseivel ellentétes következtetéseket implikál a dilemma szereplőinek száma és az erkölcsi szabályok sikeressége közötti összefüggéssel kapcsolatban.

A létező játékelméleti erkölcsmodellek a morális dilemmára és annak szereplőire koncentrálnak. Azt vizsgálják, hogy az adott dilemma szereplői hogyan bírkognak meg

az erkölcsi ösztönzők hiányának problémájával. Ebben a modellezési keretben a legtöbb elmélet arra a következtetésre jut, hogy a kisebb csoportok – különösen azok, amelyeknek a tagjai szoros kapcsolatban állnak egymással a dilemmán túl is –, nagyobb eséllyel képesek erkölcsi nyomás gyakorlására mint a nagyobb, diffúzabb, egymást kevésbé ismerő tagokból álló, kommunikálásra kevésbé képes nagyobb csoportok.

A beágyazott játszma modelljében mindig kívülről érkezik a vizsgált morális dilemmába a társadalmi norma, és vele az erkölcsi nyomás is. Ez utóbbi modellezési keretben a konkrét morális dilemma szereplői közötti szorosabb kapcsolat – látszólag paradox módon – alááshatja az erkölcsi szabály betartásának esélyeit. Kevés, egymással jó kapcsolatban lévő szereplő könnyebben állapodik meg a normák kölcsönös előnyökön alapuló – esetleges titkos – megszegésében. Sok, egymással kommunikálni képtelen játékos nem tud másra hagyatkozni, mint a normatív rend által adott közösen megfigyelhető szignál, amit a többiek normakövető magatartása esetén racionális módon követnek (amennyiben erkölcsi egyensúlyt jelöl ki az erkölcsi szabály).

A szereplők közötti szoros kapcsolat pedig azt jelenti, hogy a szereplők várhatóan további interakciókban vesznek részt egymással – a véletlen találkozásnál jóval nagyobb eséllyel. Ez pedig azt jelenti, hogy a szoros kapcsolatban lévő társakkal definiálható egy, a sok közös interakcióból összeálló metajáték, amely összességében sokkal nagyobb téteket hordoz a szóban forgó egyedi morális dilemmánál. Nagyobb tétek esetén pedig – ahogy fent rámutattam – csökken az erkölcsi nyomás jelentősége. Ha tehát ezt a szoros kapcsolatban lévők közötti metajátékot tekintjük egy morális dilemmának, ott – erkölcstelen ösztönzők esetén – nagyobb eséllyel térnek el a szabályoktól mint egy átlagos egyedi morális dilemmában, ahol egymással lazább kapcsolatban lévő szereplők vannak. Flache (1996) többször hivatkozott tanulmányában pontosan ezt a mechanizmust írja le egy sokszereplős kollektív cselekvési modellben.

Szituációs és nem szituációs egyensúlyok

A beágyazott játszma egyik legfontosabb hozzájárulása az erkölcs játékelméleti eszköztárat alkalmazó kutatási programjához *a szituációs- és nem szituációs erkölcsi egyensúlyok* megkülönböztetése. Ugyanis a kétféle erkölcsi egyensúlyban máshogy reagálnak a szereplők strukturális változásokra.

A szituációs erkölcsi egyensúlyban az alapjátszma ösztönzői alapján követik az erkölcsi szabályokat a szereplők. A nem szituációs erkölcsi egyensúlyban csak a metajátzma ösztönzői biztosítják a szabályok követését.

Az általam javasolt modellben a közösségi játszma létrehozza azt az ösztönzőt, amely normatív erőt ad az egyes alapjátszmákban erkölcsösnek minősülő döntések meghozatalához. És ha az erkölcsös döntéseket az alapjátszma ösztönzőin túlmutató erkölcsi erő támogatja, akkor egy alapjátszmában adott esetben még több

döntéskombináció válhat egyensúlyivá, mint amennyit az alapjátszmában definiált szituációs egyensúly koncepciója megengedne.

A szituációs és nem szituációs egyensúlyok egyensúlyok megkülönböztetése segít értelmezni az erkölcs irodalmában régóta zajló vitát normák és konvenciók viszonyáról (lásd pl. Bicchieri 2006, Weber 1987 [1922], Young 2007). A vita azon folyik, hogy van-e értelme megkülönböztetni a társadalmi szabályok e két típusát. A játékelméleti modellek egy része és néhány filozófus azon az állásponton van, hogy a modellezés szempontjából ezek azonos jelenségek (Lewis 1969, Young 2007). A szociológia Weber (1987 [1922]) óta fontosnak tartja ezt a distinkciót, és az erkölcsfilozófusok egy része is ezen az állásponton van (Bicchieri 2006).

A normák létre tudnak hozni szituációs és nem szituációs erkölcsi egyensúlyokat, míg a konvenciók csak a szituációs egyensúlyok halmazán alakulhatnak ki. Ugyanakkor, ha egy erkölcsi szabály szituációs erkölcsi egyensúlyt támogat, akkor nincs szükség erkölcsi nyomásra ahhoz, hogy az emberek igazodjanak az egyensúlyra mutató szabályokhoz.

A kulturális dinamika is máshogy működik a szituációs erkölcsi egyensúlyok esetében. Ugyanis ezek a helyzetek kevésbé érzékenyek az erkölcsi nyomás változására mint a nem szituációs erkölcsi egyensúlyok. Tehát a distinkció arra mutat rá, hogy a normák evolúciójának nincsenek általános dinamikai jellemzői.

A normakövető viselkedés dinamikája

A modellből direkt módon következik, hogy egy olyan elnyomó erkölcsi rendben, ahol bizonyos játszmákban egyes szereplők számára kellemetlen nem szituációs erkölcsi egyensúlyokat tartanak fenn erős erkölcsi nyomással, az erkölcsi rend hamar összeomolhat anélkül, hogy a kulturális szabályokban, vagy akár a szabályokat közvetítő szignálok erősségében és egyértelműségében bármilyen változás történt volna. Az erkölcsi rend gyors összeomlásához elegendő az is, hogy a szóban forgó játszmákban elnyomott helyzetbe kerülő szereplők csoport-függése egy küszöbérték alá csökken.

Ezzel szemben egy szituációs erkölcsi egyensúlyra építő elnyomó társadalmi rend jóval túlélheti a szabályok gyengülését (erkölcsi jelentőségének csökkenését). Továbbá egy nem szituációs erkölcsi egyensúlyt létrehozó erkölcsi rend is túlélheti az erkölcsi nyomás gyengülését, amennyiben a szóban forgó szituációban az anyagi tétek kicsik. Ezzel szemben a szituációs egyensúlyok túlélési esélye éppen akkor nagyobb, ha az adott erkölcsi dilemmában a tétek nagyok – és a koordináció megghiúsulása az együttműködésből relatíve kevesebbet profitálók számára is komoly veszteséggel jár.

Továbbá, a szituációs és nem szituációs erkölcsi egyensúlyok az erkölcsi diskurzus egymástól eltérő struktúráját és dinamikáját implikálják (v.ö. Gintis 2016). Amikor egy játékban egy egyenlőtlenségeket létrehozó erkölcsi rendet csak az erős erkölcsi nyomás

tart fenn, akkor a rend nyerteseinek az érdeke, hogy az adott játékra vonatkozó szabályokat közvetítsék a résztvevők felé (és általában az, hogy ezek a szabályok az erkölcsi rend részei maradjanak). Ezzel szemben az egyenlőtlen ségekhez vezető szabályok nyertesei nem annyira erősen érdekeltek a szignálok közvetítésében, ha ezek a szabályok szituációs egyensúlyokat jelölnek ki. Ugyanis az hallgatólagos konvecióként fenn tud maradni. Ez utóbbi esetben az elnyomottak érdeke lehet, hogy párbeszédet kezdeményezzenek arról, hogy mi is az erkölcsös ebben a szituációban, és olyan más helyzetekben alkalmazott elvekre hivatkozzanak, amelyek e szituációra való alkalmazása kedvezőbb helyzetbe hozhatja őket.

A kétféle egyensúlyban az erkölcsi szabályok érzékelése is jelentősen eltérhet egymástól. A nem szituációs erkölcsi egyensúlyban a játékosok érzik a külső társadalmi nyomás terhét. Nem tekintik a szituációban természetes választásnak az erkölcsös döntést. Szituációs erkölcsi egyensúlyban ellenben az erkölcsös döntés egyfajta természetes választás az adott körülmények között.

A szituációs erkölcsi egyensúlyok kialakulhatnak konvencióként, hosszú idő alatt, csendes adaptációk sorozatának végeredményeként. Az egyensúly erkölcsi jellege is kialakulhat fokozatosan, a közösség egymással kapcsolatban lévő tagjai közötti diskurzusok láncolatának eredményeként. Nem szituációs erkölcsi egyensúlyt kialakítani és fenntartani ezen az úton nem lehet. Mindenképpen szükség van az erkölcsi közösségben hierarchiára, és a hierarchia tetejéről érkező központi szignálra. Az idő múlásával a szokás is fenntarthatja az erkölcsi egyensúlyt, de csak abban az esetben, ha folyamatos a szabálybetartás társas monitorozása és a szabályszegés büntetése későbbi szituációkban.

Morális dilemmák egymásra épülése

A beágyazott játszma modell az erkölcsileg releváns szituációk összekötésével alkalmas arra, hogy egyedi morális dilemmákon túl morális rendek szerkezetét, és fennmaradásuk feltételeit is magyarázni tudja. Ráadásul a morális rendek vizsgálatában új szemlélettel gazdagítja az erkölcselméleti irodalmat. Nevezetesen, összeköti az erkölcs formalista és szubsztantív megközelítési módjait.

Az értekezésben korábban a szociológiai hagyománnyal összhangban amellet érveltem, hogy egy-egy szituációban bármelyik kimenetel lehet erkölcsileg – sikeresen – támogatott cselekvési következmény. Amennyiben azonban teljes morális rendekben gondolkozunk, látni kell azt, hogy az erkölcsi nyomás létrejöttéhez szükség van arra, hogy legyenek olyan helyzetek és szabályok, amelyek nyomán érdemi hozzáadott értéke van az erkölcsösségnek az adott közösségben. Azaz megéri erkölcsösnek lenni. Az erkölcsi nyomás forrása ugyanis ez az ösztönző.

Ugyanakkor a modell alapján továbbra sem azt állítom, hogy minden morális dilemmában, vagy akár e dilemmák nagy részében szükség van jelentős egyéni hozadékokra. Annyit állítok, hogy egy morális rendben szükség van néhány olyan, nagyon jelentős vagy sok kicsi helyzetre, ahol az erkölcsi szabályok közös betartása összességében sok hasznot hoz a közösség tagjainak. Az értelemszerűen fontos, hogy ezek a kiemelt helyzetek folyamatosan megjelenjenek a közösség életében, soha ne váljanak a befejezett múlt részeivé. Utóbbi esetben ugyanis már nem tudnak az erkölcsi nyomás forrásaként szolgálni.

Az erkölcsi közösség a fent vázolt helyzetekben létrejövő hasznokkal tud “gazdálkodni” erkölcsi nyomás formájában. Más szituációkban ebből a hasznból lehet “fogyasztani” azáltal, hogy egyes egyének számára költséges szabályokat tartanak fenn (erre az egyenletre az alábbiakban még visszatérek).

Az erkölcsi rend szempontjából a fentiekben kiemelt helyzetekben keletkező egyéni hasznok nem feltétlenül abszolút értékben magas jutalmak. Lehetséges, hogy az erkölcstelenségre váró alternatívák olyan kellemetlenek, hogy a mérsékelt hasznok is nagyon vonzóvá válnak mellettük. Ott ahol a közösség tagjainak nincsenek menekülési útjaik, az erkölcstelenség negatív következményeinek súlyosításával is el lehet érni, hogy legalább néhány szituáció jelentős mértékű erkölcsi nyomást teremtsen azáltal, hogy azokban a helyzetekben nagyon nem éri meg erkölcstelenségként megjelenni.

Az a szemlélet, amely szerint az erkölcsnek mindenképpen pozitív hozadéka van, visszavezet minket a társadalmi dilemmák klasszikus játékelméleti modelljeihez. Az erkölcsi nyomás forrásaként szolgáló kiemelt helyzeteknek valamilyen klasszikus, többletet termelő társadalmi dilemmának kell lenniük. Az ilyen dilemmák egyik típusát a fogolydilemma jellegű helyzetek adják. A fogolydilemmában erkölcstelen ösztönzőket kell erkölcsi nyomással ellensúlyozni, és ennek eredményeképp az egész közösség jól járhat – közjavak teremtése révén. A másik alapvető, többletet termelő társadalmi dilemma típusba a hatékony társadalmi munkamegosztás játéka tartoznak. Ez utóbbi játékokban az együttműködés hatékonyságtöbblettel jár, azonban szabályokra van szükség az együttműködés terminusainak (ki mit csinál, kinek mi jár) meghatározásához. Ezekben a helyzetekben az erkölcs egyensúlyok közötti választást segíti.

Ha a fenti két típusú társadalmi dilemmát erkölcsi rendek megalapozó helyzeteiként tekintjük, akkor fontos különbségeket fedezhetünk fel. Nagy jelentőségű közjavak (például egy közösség fizikai biztonsága) esetén a fogolydilemma megoldása komoly haszonnal kecsegteti a közösséget. Ugyanakkor egy elképzelt erkölcs nélküli kiinduló állapotban hiányoznak az ösztönzők az erkölcsönek minősített viselkedés támogatására. Ez csak már más, sikeresen megoldott társadalmi dilemmákból származhat (példákhöz lásd Ostrom 1990).

A gazdasági munkamegosztás és cserefolyamatok terminusait megoldó koordinációs normák azonban szituációs egyensúlyokat hoznak létre, és így erkölcsi nyomás nélkül is

kialakulhatnak. További kutatásokat megalapozó sejtésünk tehát az, hogy az erkölcsi rendek kialakulásakor a munkamegosztás normái megelőzik a közjavak előállításának normáit.

A modell közvetlen implikációitól némileg elrugaszkodva, további kutatásokat inspirálva, további sejtéseket fogalmazhatunk meg a normatív rendek részeivé váló további szituációkról és szabályokról.

Mindenekelőtt, plauzibilis feltevés lehet, hogy az erkölcsi rendeket megalapozó társadalmi dilemma szituációk e helyzetek megoldását segítő, expresszív viselkedési szabályokat tesznek hasznossá, és centralizált vagy decentralizált módon létre is jöhetnek ezek a szabályok. A fogolydilemma típusú helyzetek megoldását – sejtésünk szerint – a csoportidentitás látványos kifejezését támogató erkölcsi elvárások segíthetik. A fogolydilemmával szembesülő egyének így jobban bízhatnak abban, hogy a közösségben él a közös javak előteremtésének szándéka és az együttműködéssel kapcsolatos elvárás. A munkamegosztási normák esetében nem önmagában a csoportba tartozás hangsúlyozása segíti az egyensúlyok közötti választást – és ennek sikerességével kapcsolatos előzetes bizalmat –, hanem a dilemmában elvárt szerepekkel való azonosulás, azaz a szerepidentitás kifejezése.

További plauzibilis feltevés lehet, hogy azok, akik az erkölcsi rendben megszilárduló munkamegosztásban normameghatározó szerephez jutnak, saját helyzetüket javító szabályokat kezdenek hirdetni erkölcsileg korábban nem releváns szituációkra vonatkozóan is. Ezek a szabályok lesznek azok, amelyek miatt a szociológia formalista erkölcs elemzésének létjogosultsága van. Ugyanis a szabályokat meghatározó körök számára előnyös szabályok a közösség sok más tagja számára lehetnek hátrányosak. Ezeket a szabályokat – ahogy fent rámutattam – addig lehet sikerrel meghirdetni, amíg az erkölcsi rend alapjait jelentő szituációkban keletkező hasznok elegendő erkölcsi nyomást szolgáltatnak.

Az erkölcsi nyomás a kiemelt társadalmi dilemmákból ered, azonban ezek relatív hozzájárulása a közösség tagjainak jólétéhez az erkölcsi szabályok elutasítása melletti megélhetés lehetőségeinek szűkítésével is megvalósítható. Feltehetjük, hogy a szabályokat meghatározó, a fentiek nyomán az erkölcsi rend nyertesei közé került körök törekedni fognak arra, hogy olyan szabályokat is meghatározzanak, amelyek a közösség tagjainak csoport-függőségét erősítik – a kiemelt társadalmi dilemmák paramétereinek megváltozása nélkül.

A világ legkülönbözőbb (szub)kultúráiban figyelhetőek meg az egyes csoporttagok menekülési útjait nehezítő, az erkölcsrendszert erősítő erkölcsi szabályok. A normák játékelméleti modellje alapján az ilyen, menekülést gátló szabályok nagyobb eséllyel jelenhetnek meg azokban a helyzetekben, ahol az alapjátzmában hozott döntés hosszú távra, és sok élethelyzetre határozza meg a cselekvő boldogságát, és ezért az alapjátzsma nagy tétjei miatt az erkölcsi szabályok relatív ereje kisebb. (Például a korábban már

említett párválasztási helyzetekben.) Ennek irodalma jelentős, és része a nemek közötti egyenlőtlenség kurrens közéleti diskurzusának is.

5.3. További kutatási perspektívák

Jóléti elemzés

A csoportfüggőség manipulálása „kinek az érdeke?” jellegű kérdéseket vet fel az erkölcsi szabályokkal kapcsolatban. Ez átvezet minket az erkölcs jóléti elemzéséhez. Az erkölcs jóléti szempontból semleges definiálása, és az erkölcsi világok sokféleségére vonatkozó következtetés nem zárja ki, hogy a beágyazott játszma modellje alapján jóléti elemzéseket végezzünk. A játékelméleti eszköztár ezt lehetővé teszi. E jóléti elemzések az erkölcsi rendek kettős természetére világítanak rá.

A fenti elemzésekből kirajzolódik az összefüggés az egyének csoportfüggősége, valamint az erkölcsi szabályok korlátai között. Egy olyan közösségben, amelyből komolyabb negatív következmények nélkül lehet távozni, az erkölcsi szabályok az alapjátszmák korrelált egyensúlyai közé vannak szorítva (szituációs erkölcsi egyensúlyok). Más nem fogadnak el a csoporttagok. Ezekben a közösségekben az erkölcsi rend leginkább az egyensúlyok közötti választást segítő szolgáltatást nyújt a tagoknak; ugyanakkor nehézségekbe ütközhet komoly közjavak előállítására. Kisebbségi áldozatok lehet elvárni a közösség tagjaitól. Ezek a jellemzők az individualista normáknak ágyaznak meg.

A fentiekkel szemben, egy olyan közösségben, amelynek tagjaival folytatott interakciókban nehezen helyettesíthető javakhoz jut az egyén, az erkölcsi szabályok elvileg sokkal tágabb keretek között határozhatók meg. Ilyen csoportokban az alapjátszmák egyensúlyai nem nyújtanak értelmes útmutatót az elvileg lehetséges világokról. Ugyanis ilyen csoportokban – némi túlzással –, szinte bármi fenntartható erkölcsi nyomással.

Az ilyen közösségek nagy mennyiségű közjószágot tudnak előállítani a nagy erkölcsi nyomás segítségével. Ez öngerjesztő folyamat lehet, hiszen az előállított közjavak tovább növelik az közösségben érvényesülő erkölcsi nyomást.

Ugyanezek a közösségek azonban sok tagjuk számára el is tudják fogyasztani az erkölcsi nyomássá alakuló jóléti többletet. Erre főként olyankor kerülhet sor, ha a normameghatározás jól körülhatárolható, sajátos érdekekkel rendelkező csoportok kezébe kerül, amelyek saját maguk számára előnyös, de sok más társuk számára hátrányos szabályokat állítanak a közösség elé. A csoportfüggőség egyes szabályok segítségével történő manipulálásával pedig tovább növelhetik mozgásterüket. Így az erős erkölcsi nyomásra képes közösségek erkölcsi rendje sok szenvedés forrása is lehet.

A csoportkötődés és erkölcsi szabályok összefüggésére vonatkozó fenti következtetések kongruensek Durkheim meglátásaival, továbbá a normák és a társadalomszerkezet összefüggéseit vizsgáló későbbi irodalommal is. Például Lindenberg (1988) különíti el a csoporttagokat összekötő, erős, illetve gyenge szolidaritás koncepcióját. Az előbbi többet vár el az egyénektől és többet is tud nyújtani a csoporttagoknak, mint az utóbbi. Az utóbbi ellenben az egyének csoportok közötti mozgásával kompatibilisabb erkölcsi szabályokat hoz magával, mint az előbbi. A beágyazott játszma modellje segít abban, hogy pontosabban írjuk körül azokat a körülményeket, amelyek erősebb illetve gyengébb erkölcsi hatalommal rendelkező csoportok létrejöttéhez vezetnek. A korábbi elméletek fókuszában a modernizáció csoportterőre gyakorolt hatásának általános trendjei álltak. Azonban a kortárs társadalmakon belül is jelentős különbségek lehetnek abban, hogy különböző csoportok milyen költségek árán képesek kiszabadulni a közösségen belüli játszmákból.

Interdiszciplináris kommunikáció

Az értekezés a játékelméleti eszköztár alkalmazásával járul hozzá az erkölcs új szociológiáján nyugvó kutatási programhoz. Az eszköztár alkalmazásával járó költség-haszon elemzés lehetővé teszi, hogy a korábbiaknál gazdagabb elméletekkel magyarázzuk az erkölcsös cselekvéseket és a morális rendeket. Azaz, jobban körül tudjuk határolni azokat a körülményeket, amelyek a morális dilemmákban a szabályok követésére készítetik az embereket.

Kétségtelen, hogy a játékelméleti koncepciók alkalmazásával megfogalmazott hipotézisek egy része olyan intuíciókon alapul, amelyek e koncepciók használata nélkül is plauzibilisek. Például ilyen hipotézis a csoportfüggőség és az erkölcsös viselkedés közötti kapcsolatra vonatkozó tézis. Ugyanakkor az értekezésben megfogalmazok olyan hipotéziseket is, amelyek a játékelméleti eszköztár alkalmazása révén válnak plauzibilissé.

Például, a játékelméleti szemléletmód segíthet abban, hogy meg tudjuk mutatni, hogy a normatív erő gyengülésére gyorsan, lassan vagy sehogyan sem reagálnak a szabályok betartásával rosszul járó szereplők. A racionális modellezést nélkülöző magyarázatok számára ugyanis kihívást jelent az olyan helyzetek értelmezése, ahol egyes emberek a legjobb, elvileg lehetséges kimenetelhez képest (nagyon) rosszul járnak a morális szabályok betartásával; ám a többiek számukra kedvezőtlen magatartása miatt akkor is követik e szabályokat, amikor már nem kötődnek erkölcsi elvárások ehhez. Az ilyen helyzetek megértésében az egyensúly játékelméleti koncepciója segít. Az világosan megmutatja, hogy önérdékkövető döntéseink függnek mások önérdékkövető döntéseitől, és összességében nagyon kedvezőtlen opciók lehetnek lokális optimumok – abban az értelemben, hogy a többiek adott (cselekvő számára kedvezőtlen) magatartása esetén még mindig ez a legjobb opció.

A szociológiai elméletek játékelméleti értelmezésének haszna a játékelmélet perspektívájából is értelmezhető. Azaz, játékelméleti elemzésünk a szociológiai koncepciók alkalmazásával a morál játékelméleti modelleket alkalmazó gazdag kutatási hagyományában felmerült, és máig nyitva hagyott kérdések megválaszolásához is hozzájárul. Például a sűrű erkölcs koncepciója a morál interszituacionalitásának tézisének adja a játékelméleti kutatási programokhoz (Abend 2011, 2013, Tavory 2011). Az erkölcs interszituacionalitása azt jelenti, hogy egy adott szituációban megfigyelhető erkölcsösség (erkölcstelenség) más szituációkban kap jelentőséget. Máshol, máskor nyeri el jutalmát (büntetését). Ez azt is jelenti, hogy egy adott erkölcsi játszmában erkölcsös cselekedetekre sarkalló ösztönzők más játszmákból eredhetnek – beleértve olyan játszmákat is, amelyek ösztönzési struktúrája jelentősen különbözik az adott erkölcsileg releváns játszmától, ahol teljesen mások a szereplők, ráadásul időben és térben is távoliak a szóban forgó szituációtól. Az interszituacionalitás következménye, hogy az erkölcsi ítéletek sokkal inkább személyekre mint egyedi döntésekre vonatkoznak – még akkor is, ha egy egyedi döntés alapján születik az erkölcsi ítélet.

Az interszituacionalitás kezeléséhez csupán a jelenlegi játékelméleti modellek apró módosítására van szükség. Az új játékelméleti modell szereplőinek döntései két külön játszmában befolyásolják e szereplők szubjektív jóllétét. Az egyik játszma maga a konkrét erkölcsi szituáció, a másik pedig a közösségi élet összesített metajátszmája. Az adott játszma kivülről rátelepedő közösségi metajátszma feltevése lehetővé teszi azt, hogy erkölcsi jelenségek szélesebb körét magyarázzuk tisztán külső körülményekre hivatkozva.

Mindenekelőtt, a szociológiai megközelítés alkalmazása segít megválaszolni néhány, a létező játékelméleti erkölcsmodellek által nehezen kezelhető kérdést. Például: hogyan értelmezhetőek erkölcsi játszmák egyszemélyes döntési helyzetekben? Vagy: hogyan képesek erkölcsösen viselkedni önző emberek olyan játszmákban, ahonnan hiányoznak az erkölcsösségre ösztönző tényezők? Továbbá, az általam javasolt új modellezési keret segíti olyan morális rendek játékelméleti vizsgálatát, amelyekben a társadalmi egyenlőtlenségek és az elnyomás részben az elnyomottak erkölcsös viselkedésének segítségével tartható fenn. Az egyenlőtlenségeket és elnyomást segítő morális rendek sok figyelmet kapnak a szociológiai diskurzusban, de a legutóbbi időkig teljesen elhanyagolták az erkölcs játékelméleti vizsgálatában (kivételekhez lásd Cudd 2006, Welch 2015, és különösen O'Connor 2019 közelmúltbeli elemzéseit a nemek közötti egyenlőtlenségekről).

6. Az értekezés szerkezete

Az értekezés első részében a vizsgálat tárgyát és az elemzés eszközeit mutatom be. Mindenekelőtt tisztázom, hogy különböző kutatási hagyományok hogyan közelítenek az erkölcs fogalmához, mit feltételeznek az erkölcsi késztetések forrásairól, továbbá hogyan modellezik az erkölcsi közösségek, az egyes morális dilemmák és az egyén viszonyát (2. fejezet). Megmutatom, hogy a morálemléletek nemcsak abban különböznek egymástól, hogy mit tekintenek erkölcsösnek, de abban is, hogy egyáltalán meghatározható-e általánosan az erkölcs tartalma. Megmutatom azt is, hogy az elméletek megosztottak abban a tekintetben, hogy szükség van-e belső erkölcsi késztetésekre a morális rendek fennmaradásához. A fogalmi tisztázás során továbbá külön hangsúlyt helyezek a sűrű erkölcs koncepciójára (lásd fent), amelynek alkalmazása alapjaiban különbözteti meg a morál szociológiai vizsgálatát más diszciplínák különféle kutatási hagyományaitól.

Az első részben röviden áttekintem a racionális döntés- és játékelmélet alapvető koncepcióit is (3. fejezet). Az áttekintés során megpróbálom tisztázni azokat, a racionális döntésemélettel kapcsolatos félreértéseket, amelyekre gyakran hivatkoznak a megközelítést elutasító társadalomtudósok. Megmutatom továbbá, hogy miképp interpretálhatóak az – erkölcs vizsgálata szempontjából kulcsfontosságú – érzelmek a racionális döntésemélet keretei között. Amellett érvelek, hogy a racionális döntésemélet a mégoly érzelmes és intuitív döntések racionális modellezéséről szól, és nem a hideg mérlegelés nyomán meghozott döntések folyamatának leírása. Azt is megmutatom, hogy mitől válik komplikálttá a racionális döntés értelmezése akkor, ha mások racionális döntéseitől is függ, hogy a racionális cselekvő számára mi tekinthető optimális döntésnek. A kölcsönös függőségek miatt az optimalizáció eredménye társas helyzetekben – speciális esetektől eltekintve – nem határozható meg egyértelműen: több optimális megoldás létezik. Tehát még a hideg mérlegeléssel meghozott döntések eredményét sem tudjuk egyértelműen megjósolni.

Az első rész végén áttekintem, hogy miképp értelmezik az erkölcsöt a különböző kutatási hagyományokat követő játékelméleti modellekben (4. fejezet). Az áttekintésben világossá válik, hogy a morális dilemmák legnépszerűbb játékelméleti modelljei az optimalizáció társas helyzetekben tapasztalható nehézségeiből indulnak ki. Az optimális megoldás kiválasztásának nehézségeit nem modellezési dilemmának, hanem olyan társadalmi dilemmának tekintik, amelyek megoldásában a társadalmi erkölcs segít. Azt is megmutatom, hogy a játékelméleti eszköztár – miközben az erkölcs utilitáriánus értelmezését segíti leginkább – többféle erkölcsértelmezés modellezésére alkalmas.

Az értekezés második részében röviden áttekintem az erkölcsös cselekvés játékelméleti eszköztárat alkalmazó magyarázatainak főbb típusait (5. fejezet). Megmutatom, hogy ezek a magyarázat típusok a morális dilemmák egy-egy típusához köthetőek. A tipológia szempontjából releváns egyik distinkció a jelentős egyedi élethelyzetek és az apró, ismétlődő szituációk között tesz különbséget. A másik distinkció a morál segítségével

megoldható koordinációs nehézségeket különbözteti meg az erkölcstelen megoldásokat implikáló ösztönzők problémájától. A létező elméleti irányok áttekintésének végén rámutatok azokra a helyzetekre, amelyekre vonatkozóan nem léteznek olyan modellek, amelyek kielégítően magyaráznák, hogy milyen külső körülmények nyújthatnak elegendő külső késztetést az erkölcsös viselkedésre. Elsősorban az erkölcstelen ösztönzőket tartalmazó egyedi élethelyzetek értelmezése nehéz anélkül, hogy célirányos belső morális késztetések létezését feltételeznénk.

A létező modellek által nyitva hagyott kérdések vezetnek át minket a sűrű erkölcs (lásd fent) általam javasolt játékelméleti modelljéhez. A modellt először informálisan (6. fejezet), majd a játékelmélet formális nyelvén, végül pedig egy példa segítségével (7.4. alfejezet) mutatom be. Az ismertetés során világossá válik, hogy a sűrű erkölcs modellezése segít megoldani néhány fontos, a létező modellek által nyitva hagyott kérdést.

Az értekezés harmadik részében megvizsgálom, hogy a sűrű erkölcs koncepcióján nyugvó játékelméleti modell alapján milyen tényezők és hogyan befolyásolják az erkölcsi szabályok betartásának az esélyét (8. fejezet). A vizsgált morális dilemma többi szereplőjétől független egyéni ösztönzőkre mutat rá először. Például a szabályokat meghatározó közösségtől való függőségre. Emellett a társas helyzetekben kialakuló kölcsönös függőség sajátos kontextuális hatásaira hívom fel a figyelmet. Például arra, hogy a szituáción belüli és a szituáción túli ösztönzők interakciója – *ceteris paribus* – jól előrejelezhető módon eredményezhet stabil és instabil morális rendszereket. A modell alapján feltételezett magyarázó tényezők vizsgálata a morális szabályok morális rendek életképességét befolyásoló hatásának bemutatásával zárul. A szóban forgó elemzés konklúziója, hogy erős morális rendek kialakulásához szükség van a közösség tagjai számára jelentős *relatív* előnyöket nyújtó erkölcsi szabályok kialakulására. Ezek jelenlétében ugyanakkor megnő a lehetősége annak, hogy a közösség egyes tagjai számára hátrányos szabályok is fennmaradjanak. Az egyes szituációkban jelentkező relatív előnyök valójában a kimenekülési opciók – megfelelő morális szabályokon nyugvó – korlátozásával is növelhetőek, így egyes tagok számára sok szenvedést okozó morális rendek is fenntarthatóak.

A 9. fejezetben amellet érvelek, hogy a sűrű erkölcs koncepcióján nyugvó játékelméleti modell segítségével olyan kérdések is jól értelmezhetőek, amelyek értelmezése nehézségekbe ütközik az erkölcs hagyományos játékelméleti modelljeiben. Az igazságtalannak tűnő morális rendek, a morális érzelmek és az identitás racionális értelmezésére teszek kísérletet a javasolt modellezési keret alapján.

Az értekezésben nem mutatok be empirikus bizonyítékokat arra, hogy az általam javasolt modell segítségével termékenyebb magyarázatokat tudok adni az erkölcsös cselekvésekre, mint a korábbi modellek alapján. Az értekezésben új – az erkölcs szociológiai kutatási hagyományaival kongruens – hipotézisek megfogalmazására vállalkozom. Mindazonáltal a harmadik rész végén egy, a politikai viselkedéssel

kapcsolatos empirikus példa segítségével tesztelem a szóban forgó magyarázómodell egy fontos alapfeltevését (10. fejezet). Megmutatom, hogy az emberek morálisan terhelt társadalmi kérdésekben kinyilvánított véleménye hogyan függ számukra fontos, a kérdés szempontjából releváns közösségek jelenlétének érzékelésétől. Ezáltal elkülönítem az inherens preferenciákon nyugvó megnyilvánulásokat a közösségi elvárásoknak megfelelő morális megnyilatkozásoktól.

Hivatkozások

- Abend, G. (2008). Two main problems in the sociology of morality. *Theory and Society*, 37(2), 87-125.
- Abend, G. (2013). What the science of morality doesn't say about morality. *Philosophy of the Social Sciences*, 43(2), 157-200.
- Bicchieri, C. (2006). *The grammar of society: The nature and dynamics of social norms*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Binmore, K. G. (1998). *Game theory and the social contract*. (Vol 1-2.) Cambridge, MA: MIT press.
- Binmore, K. (2010). Social norms or social preferences?. *Mind & Society*, 9(2), 139-157.
- Cudd, A. E. (2006). *Analyzing oppression*. Oxford: Oxford University Press.
- Doris, J. (2002). *Lack of Character: Personality and Moral Behavior*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Durkheim, É. (2001 [1893]). *A társadalmi munkamegosztásról*. Osiris, Budapest.
- Durkheim, É. (2003 [1897]). *Öngyilkosság*. Osiris, Budapest.
- Gintis, H. (2009). *The Bounds of Reason: Game Theory and the Unification of the Behavioral Sciences*. Princeton University Press.
- Gintis, H. (2016). *Individuality and entanglement: the moral and material bases of social life*. Princeton University Press.
- Granovetter, M. (1985). Economic action and social structure: The problem of embeddedness. *American journal of sociology*, 91(3), 481-510.
- Guala, F. (2016). *Understanding institutions: The science and philosophy of living together*. Princeton: Princeton University Press.
- Haidt, J. (2001). The emotional dog and its rational tail: a social intuitionist approach to moral judgment. *Psychological Review*, 108(4), 814-834.
- Hitlin, S., & Vaisey, S. (Eds.). (2010). *Handbook of the Sociology of Morality*. Springer Science & Business Media.
- Hitlin, S., & Vaisey, S. (2013). The new sociology of morality. *Annual Review of Sociology*, 39, 51-68.
- Janky, B. (2019). *Összjáték. Erkölcs és racionalitás*. Budapest: Gondolat.
- Kandori, M. (1992). Social norms and community enforcement. *The Review of Economic Studies*, 59(1), 63-80

- Lamont, M. (2000). *The Dignity of Working Men*. New York: Russell Sage Foundation.
- Lewis, D. (2008). *Convention: A philosophical study*. John Wiley & Sons.
- López Pérez, R. (2008). Aversion to norm-breaking: A model. *Games and Economic behavior*.
- Olson, M. (1965). *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Ostrom, E. (1990). *Governing the commons*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Polanyi, K. (1957). The economy as instituted process. In Polanyi, K. Arensberg C. & Pearson, H.(eds.) *Trade and market in the early empires*. Chicago: Gateway, pp. 243-270.
- Putnam, R. D. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. New York: Simon and Schuster.
- Putnam, R. D., Leonardi, R., & Nanetti, R. Y. (1994). *Making democracy work: Civic traditions in modern Italy*. Princeton university press.
- Simpson, B., & Willer, R. (2015). Beyond altruism: Sociological foundations of cooperation and prosocial behavior. *Annual Review of Sociology*, 41, 43-63.
- Skarpenes, O., Sakslind, R., & Hestholm, R. (2016). National Repertoires of Moral Values. *Cultura*, 13(1), 7-27.
- Stets, J. E., & Carter, M. J. (2012). A theory of the self for the sociology of morality. *American Sociological Review*, 77(1), 120-140.
- Tavory, I. (2011). The question of moral action: A formalist position. *Sociological Theory*, 29(4), 272-293.
- Vaisey, S., & Valentino, L. (2018). Culture and choice: Toward integrating cultural sociology with the judgment and decision-making sciences. *Poetics*, 68, 131-143
- Weber, M. (1978 [1922]). *Economy and society: An outline of interpretive sociology* (Vol. 1). Univ of California Press.
- Welch, S. (2015). *Existential Eroticism: A Feminist Approach to Understanding Women's Oppression-perpetuating Choices*. Lexington Books.
- Williams, B. (1985). *Ethics and the Limits of Philosophy*. London: Fontana.
- Young, H. P. (2001). *Individual strategy and social structure: An evolutionary theory of institutions*. Princeton University Press.
- Young, H. P. (2007). Social Norms. University of Oxford Department of Economics Discussion Paper Series No 307.

Az értekezés témájában közölt publikációk

- Janky, B. (2001). Rational choice theory in sociology and quantitative empirical research: A survey. *Review of Sociology*, 7(1), 21-34.
- Janky, B. (2016). A szegénység újratermelődése: A struktúrától a kultúráig, és vissza. *Socio. hu Társadalomtudományi Szemle*, (2), 89-102.
- Janky, B. (2018). A társadalombiztosítás politikai gazdaságtana. A racionális magyarázatkísérletek rövid története. *Politikatudományi Szemle*, 27(4), 60-76.
- Janky, B. (2018). Politikai identitás és társadalmi attitűdök. In. Tóth P.P. (szerk) *Siófokról indultam... Farkas János 1933-2016*. Budapest: Gondolat, pp. 97-113.
- Janky, B. (2019). *Összjáték. Erkölcs és racionalitás*. Budapest: Gondolat.
- Janky, B. (2020). *Erkölcs, racionalitás, közösség. A morális dilemmák egy szociológiai elmélete*. Budapest: Gondolat – ez maga az értekezés, doktori publikációs pontokba nem számít.
- Janky, B. (2021). Az igazságtalanság racionalitása – a racionalitás igazságtalansága. Ismertetés Cailin O'Connor: The origins of unfairness. Social categories and cultural evolution c. könyvéről. [Műút 2021-03-17.](#)